

A pusztulás traumája, az újjáépítés reménye

A II. világháborúban Magyarország óriási veszteségeket szenvedett, a harcok befejeztével az ország, a városok, különösen a főváros, romokban hevert.¹ A hidak felrobbantásával Budapestet kettévágták.² Majdnem egészen megsemmisült a Nagyvásártelep, de a Nagycsarnok, a közbúgóhidak, a kenyérgyárak és az élelmiszerüzemek is súlyos károkat szenvedtek. Részben ez okozta az ostrom utáni hetekben a legnagyobb mértékben a fővárosban előállt élelmiszerhiányt. Megrongálódtak a kórházak.³ Jelentős kár érte a Magyar Tudományos Akadémia és az egyetemek épületeit,⁴ nem maradt épen egyetlen iskolaépület sem.⁵ Megsérültek a város büszkeségének, egyik legfontosabb idegenforgalmi vonzerejének számító fürdők, a Gellért, a Széchenyi és a Rudas.⁶ Egy feltehetően 1947-ben napvilágot látott kiadvány beszámolt a templomok pusztulásáról is. A szerző a Mátyás-templomot a főváros egyik legszebb díszének, a Bazilikát gyönyörű épületnek nevezte. Helyreállításuk szükségességét nem elsősorban műemléki jellegükkel vagy művészi szépségükkel indokolta. A „hívők százezreinek lelki életére” hivatkozott, és a templomokról való gondoskodással kapcsolatban a főváros „kegyúri kötelességét” említette.⁷

A háborús károk módszeres felvétele 1945 februárjában kezdődött. A mindenre kiterjedő, alapos munkát azonban meggátolta, hogy a párizsi békekonferenciára való felkészülés ürügyén felgyorsították a folyamatot. A pusztulás eltűlésében érdekelt tulajdonosok becslése alapján az épületekben országosan mintegy 4 milliárd pengő értékű kár keletkezett. Budapest romosodását 25%-ra becsülték.⁸ Ez az arány Pesten 18%-os, az I. kerületben, benne a Várnegyeddél, közel 64%-os volt. Ebben a városrészben, amely a kormányhivatalok központjaként magára vonta a tűzérési és légítámadásokat, egyetlen ház sem maradt sértetlen.⁹ A német–magyar stratégia értelmében „Budapest erőd”

¹ Budapest ostromához többek között: UNGVÁRY 2009. Gerő László építész egy cikkében a „Budapest esztelen katonai védelme” kifejezést használja: GERŐ 1993: 475.

² SZÉCHY 1947: 6. A szerző miniszteri tanácsos volt.

³ RODÉ 1947: 18, 19–20. A szerző a cikket főjegyzőként jegyezte, később az Építés- és Közmunkaügyi Minisztérium elnöki főosztályának lett vezetője.

⁴ BORBÍRÓ–FABRITZKY 1948: 46.

⁵ FABRITZKY 1947: 24.

⁶ FABRITZKY 1947: 47.

⁷ FABRITZKY 1947: 27. Összhangban állt ez a gondolat a Rákosi Mátyás 1947. június 22-én, Sárospatakon és Szerencsen elmondott, *Békét akarunk!* című beszédének kijelentéseivel. RÁKOSI 1948.

⁸ SZIMÉLY 1946: 24. A lakóépületek csupán 26%-a maradt épen. A lakások közül mintegy 73%-ot tekintettek épnek. Szimély Károly a fővárosi építési ügyosztály helyettes vezetője, később műszaki főtanácsosa, majd főmérnöke volt. További adatok: F[ISCHER] 1944–45: 167. Az adatok pontosítására lásd SAÁD 1985: 238–239; valamint Szívós 2020: 11. A fővárosinál jóval kisebb volt az épületkár vidéken, amelynek összeállítására csak később nyílt lehetőség.

⁹ GERŐ 1993: 475. Ugyanezt az adatot közli: DERCSÉNYI 1952: 147.

(*Festung Budapest*) minden egyes épületét védeni kellett: a barlangokban, pincerendszerekben gazdag Várhegy ideális helyszíneként szolgált a katonaság elhelyezésére. Ezek a statisztikai adatok számos alkalommal megjelentek a sajtóban és különböző kiadványokban, ismertek voltak tehát a kortársak számára.¹⁰ Az egyes ingatlanok tulajdonosaihoz hasonlóan a főváros, sőt az ország egésze is a pusztulás eltúlzásában volt érdekelt. Élt ugyanis eleinte a remény, hogy a súlyos veszteségekre való tekintettel enyhébb feltételeket szabnak Magyarországra a békekonferencián.

Az ostrom utáni hetek, hónapok Budapestjéről leírások sokasága számolt be. Többen tudósítottak arról a látványról, amely az óvóhelyekről előmerészkedő lakosság elé tárult. „Budapest, a mi szép, a külföld által is oly nagyra értékelt fővárosunk a borzalmak borzalmát jelentő ostrom után ezer sebből vérezve, megtéptetten, összetörve, aléltan várta sorsa beteljesedését” – fogalmazott Morvay Endre alpolgármester.¹¹ Rados Kornél, a Fővárosi Építési és Városrendezési Osztály műszaki főtanácsosa, majd vezető tanácsnoka, később a Műegyetem híres-hírhedt építészprofesszora pedig így írt:

„Budapestet, a világszerte Duna gyöngyének nevezett világvárost a szörnyű újabb világháború légitámadásai, de ezeknek betetőzéseként a hat hétig tartó ostrom éppen azokban a részeiben döntötte rommá, amelyekre ez a város a legbüszkébb volt. A világhírű dunai palotasorok, a gyönyörű vár, a külföld által oly sokszor megcsodált, megénekelt és valljuk be, megirigyelt gyönyörű dunai panorama: az a múlté és mint látványosságot, legfeljebb romjainkat mutogathatjuk.”¹²

A városlakók a Várnegyed és a Budavári Palota pusztulásáról is tudósítottak. „A RÉGI VÁR, ahol évekig éltem, szemem láttára semmisült meg, színesen és színpadiasan, tűz és vas önkívületében” – emlékezett az író és irodalomtörténész Sötér István. „NEM A ZENGŐ OSTROMNAPOK emléke él bennem legélénkebben, hanem a felszabadulás utáni heteké, amikor hűsvétig a romok magányába zárkóztottan éltünk [...] a hullabúzt és fanyar égési szagokat lehellő romok közt.”¹³ A Várnegyed elnéptelenedéséről még hosszú hónapok múltán is beszámoltak. A *Magyar Nemzet*ben 1947 márciusában jelent meg egy szociológiai tanulmánynak is beillő tudósítás az akkor még mindig a romeltakarításon dolgozó közmunkásokról.¹⁴ A Budavári Palotát a középpontba emelő híradások szerzőit pedig szinte kivétel nélkül magával ragadta valamilyen mértékben a „hely szelleme”. Az épületegyüttes – ahogy a barokk kori újjáépítés óta eltelt évszázadokban mindvégig, úgy 1945-öt követően is – „igen alkalmas volt arra a szerepre, amit betöltött: alaktalan ábrándkép, a magyar önállóság és nagyhatalom légvéra” – vélte a budai vár régészeti feltárásainak eredményeit összegző könyvében Gerevich László.¹⁵ A Dunába

¹⁰ A teljesség igénye nélkül: BALOGH 1947: 9. A szerző a cikket műszaki főtanácsosként jegyezte. FABRITZKY 1947: 12; SZIMÉLY 1946: 23; DARVAS 1948: 1. A szerző a cikk megjelenésekor építés- és köz-munkügyi miniszter volt. BORBÍRÓ–FABRITZKY 1948: 22; RADOS 1948: 32.

¹¹ MORVAY 1947: 2.

¹² RADOS 1948: 32.

¹³ Kiemelés az eredeti szövegben. SÖTÉR 1945: 18.

¹⁴ PÉTER 1947: 3.

¹⁵ GEREVICH 1966: 9. Gerevich ezt a megállapítást a 19. századra vonatkozóan tette.

omlott hidak a főváros, a Várhegyet uraló romos épületegyüttes pedig az egész ország állapotát szimbolizálta.

A kortársak közül többen a pusztulás traumájának széles körű tudati és politikai hatásaival is számoltak. A Polgári Demokrata Párt színeiben aktívan politizáló, a párt programját megfogalmazó jogtudós, Horváth Barna 1945 májusában közzétett cikkében az utca embere, a Duna-parton mellé szegődő járókelő szájába adott szavakkal tudatta ezzel kapcsolatos meggyőződését: az életkörülmények kényszerű, gyökeres megváltozásának tapasztalata mélyben végbemenő folyamatok elindítója lesz.¹⁶ Nemcsak értelmiségi körökben, hanem mindazon hétköznapi átlagemberek szemében is, „akiknek sem jutalomra váró érdemeik, sem különösebb vezekelni valójuk nincsen”.¹⁷ A nagy többséget ugyanis „a lejátszódó események úgy érték, mint a történelemnek fejük felett átszáguldó vihora, amely rájuk zúdulva, életük eddigi kereteit széttrökte és életkörülményeiket, lelki éghajlatukat teljesen megváltoztatta”. A cikkben idézett járókelő mély sajnálkozással tekintett a felrobbantott hidakra, a kiégett Budavári Palotára, a sérült Parlamentre, és keserűen állapította meg, hogy ezek hosszú évek munkájával sem állíthatók helyre eredeti formájukban. Tisztában volt a rombolás értelmetlenségével is: „S hogy mindez miért? Hogy pár héttel elhalasszák kikerülhetetlen végzetük beteljesedését!” A kortársak többségéhez hasonlóan ő is „előre tudta [...] a hidak felrobbantása jelképe lesz a magyar nép végletes elfordulásának mindattól, ami nácinémet”. S a magyar nép végérvényes leszámolásához vezet „az úgynevezett német-magyar sorsközösséggel”.

A költő és újságíró Murányi-Adorján Zoltán 1945-ben, a *Budai Polgárban*, a Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt budai lapjában tette közzé *A Királyi Vár romjai között. Séta a rommá lett vár utcáin* című írását.¹⁸

„Itt, a királyi várpalota pusztulásának képe, az igazi és teljes szimbóluma annak, amely ma országunkat a legjobban jelképezi: kiégett romok, üszkös falak, rom és pusztulás képe mindenfelé [...]. A leomló üszkös falak eltemettek mindent, amely az egykori fényes múlt őrzői voltak. Amik egy dicsőségekben gazdag nemzet emlékeit hirdethették volna, ma már csak üszkös rom és szemétkupac és bűzös szenny-tenger.”

A magyar államiság évszázados történelmét megtestesítő épületegyüttes azonban nem csupán a pusztulás tükörképeként értelmeződött. A jelen alkotóelemévé szilárduló múlt monumentumává emelkedve megalapozta a jövőbe vetett hitet.¹⁹ Murányi-Adorján ékes tanúbizonyságát adta annak, hogy a nemzeti egységnek és nagyságnak a Palota 18. századi újjáépítésétől kezdve az épületegyütteshez kötődő képze a háború után is széles körben tovább élt.

¹⁶ HORVÁTH 1945: 1. A további idézetek ebből, az újság címlapján megjelent cikkből valók. A szerzőt 1949-ben politikai okokból háttérbe szorították, még ebben az évben emigrált az Amerikai Egyesült Államokba.

¹⁷ Gyáni Gábor megfogalmazása, lásd GYÁNI 2016b: 43.

¹⁸ MURÁNYI-ADORJÁN 1945: 1–2.

¹⁹ Lásd Gyáni Gábor elméleti alapvetését: GYÁNI 2016a: 137.

„A kiégett és roncsolt kupola fölött Szent István koronája sértetlenül áll, hirdetvén a nemzet felé a hitet, amely nélkül számára nincs feltámadás [...]. A hivatalos szakértői vélemény szerint a Várban a pusztulás, rideg számítás szerint, 75%-os. Újból ujjá kell építenünk a Várat, mint ezeréves történelmünk során már annyiszor.”

Az újjáépítés lendülete már 1945-ben betöltötte az országot.

„Az újjáépítés ma az egyike a legtöbbet hangoztatott jelszavaknak. Minden cselekedetünknek eredendő oka és ugyanakkor célja is. Program, törekvés és egyben egy sokat szenvedett nemzet élni akarásának kifejezése. [...] Tágabb értelemben szellemi és tárgyi megújodást jelent mindenütt, ahol az elmúlt évek viharai pusztítottak, szűkebb értelemben pedig romokba döntött városaink, épületeink felépítését jelenti”

– fogalmazott Szimély Károly, a fővárosi építési ügyosztály helyettes vezetője, később műszaki főtanácsosa, majd főmérnöke.²⁰ Budapesten – a háborús katasztrófán átesett jó néhány európai nagyvároshoz hasonlóan – kezdettől fogva összefonódott egymással a fizikai helyreállítás és a közösség szimbolikus újjáépítésének szándéka, amely végső soron az ország, a politikai berendezkedés és a társadalom megújítására vonatkozó törekvéssel kapcsolódott egybe.²¹

A kortársak többsége egyértelműen úgy ítélte ugyanis, hogy a világháború végével fordulatot él át. „Amint a »nap-éj-egyenlőségi viharok« az időjárás gyökeres megváltozását idézik elő és élesen elválasztják a tegnaptól a holnapot, akként sodorta el a gyors ütemben egymás után következő két világháború orkánja az ismerős múltat s terelte még ismeretlen új utakra a jövőt.” Az 1947-es választásokon a Magyar Függetlenségi Párt színeiben képviselői mandátumot szerző jogtudós, Moór Gyula összegzett így az 1947. március 15-én, *Tegnap és Holnap között* címmel megjelent tanulmánykötetének előszavában.²² A kortársak többsége úgy érzékelte, hogy a fordulat radikális, amelyben a meghaladni vágyott múlt és a reménybeli, demokratikus jövő között szakadék húzódik. „Most mi is forradalmi időket élünk. A forradalom pedig tátongó szakadékot vág a múlt és jövő közé” – folytatta a gondolatot Moór.²³ S a kortársak többsége valóban azt akarta, hogy ebben a fordulatban valami új, értékesebb szülessen, s ne az 1945 előtti rendszer éljen tovább.

A lassan eszmélő, a megélt tapasztalatokat fokozatosan feldolgozó, olykor „utópiákban bízó értelmiségiek” az értelmiségi léttel járó kötelezettségüknek eleget téve²⁴ az új rend elméleti alapjainak kidolgozására vállalkoztak,²⁵ s hitték, hogy annak szellemi irányítói

²⁰ SZIMÉLY 1945: 59. „Az újjáépítés lesz a fiatal magyar demokrácia tűzpróbája” – hirdette Rákosi Mátyás is 1945. május 20–21-én, pünkösdkor, a Magyar Kommunista Párt országos értekezletén. Lásd PRAKFAI 1998: 291.

²¹ Szívós Erika megállapítása. Lásd Szívós 2020: 5.

²² MOÓR 1947: 5. A *Tegnap és holnap között* című tanulmánykötetben az 1945. július 17-e és 1947. március 4-e között elhangzott előadásaiából jelentetett meg válogatást, amelyek közös nevezője, hogy „a tegnaptól a holnapba forduló manna keresik iránymutató vezérelveit”. Moór Gyulát 1948. január 1-jén nyugdíjazták, 1949-ben akadémiai tagságát is megvonták.

²³ MOÓR 1947: 123.

²⁴ MOÓR 1947: 122.

²⁵ Lásd STANDEISKY 2015: 38, 41; STANDEISKY 2003: 124.

lehetnek. Úgy vélték, hogy történelmi léptékű feladat vár rájuk. Ebbe a képzőművészeket, írókat és más művészeti ágban alkotókat is tömörítő körbe tartozónak vallották magukat az építészek is, akik a demokratikusabbnak, szabadabbnak remélt jövő megvalósításához saját eszközeikkel, tervező munkájukkal aktívan hozzá kívántak járulni. A megújodás ígézetében már 1944 őszén megfogalmazták *Az építészet háború utáni feladatai Magyarországon* című programnyilatkozatukat: „Az új társadalmi és gazdasági rend megteremtésében a szellemi élet egyéb munkásaival a legszorosabban együttműködve, minden erőnkkel részt kívánunk venni.”²⁶ Deklarálták, hogy „a modern építészet [...] messzemenően felismerte és tisztázta a maga feladatait, világos elképzelései vannak egy szebb jövőről”. Ennek megfelelően, a szakmai alapon álló építész munkának méltó helyet követeltek a társadalom újjászervezésében.

„Az volt a véleményünk, hogy most mindenkinek sorompóba kell állnia, aki erre erőt érez magában [...] és nem lehet sem személyi sem egyéb okból a közügyek elől félreállni. Annál is kevésbé, mert mindenkiben élt annak a reménye, hogy a múlt hibáit a háborús szenvedések tisztítóttűzőnek hatására alatt a magyar közélet fel fogja számolni, és tisztultabb világrend fog bekövetkezni”²⁷

– összegzett a konzervatív érzelmű id. Kotsis Iván építész is, akit a budapesti Műegyetemről, ahol évtizedeken át tanított, 1949-ben elavult nézeteket hirdető, eszmeileg fejlődésképtelen tanárként, politikailag veszélyes, reakciós eszmék terjesztőjeként eltávolítottak.²⁸ A gondolatot pedig így folytatta: „A közéletet irányító funkciókba keresték azokat, akiket azelőtti cselekedeteik és megnyilatkozásaik révén demokratikus felfogásúnak ismertek.”²⁹

Az építészek által 1944 őszén lefektetett elveket 1946-ban, immár politikai színezetet öltő szakmai csatározások közepette tette még egyértelműbbé a szociáldemokrata elhivatottságú, építész pályájának jelentős részét a várostervezés kérdésének szentelő Granasztói Pál.

„Be kell tölteni szerepünket a dolgozók rendjében és ez a szerep elsődlegesen szellemi szerep; meg kell teremtenünk szívós munkával alaposan és fokozatosan a dolgozók-társadalmának építészeti kereteit, nem e társadalom pillanatnyi igényei és elképzelései, hanem a mi saját magunk szakszerű és szociális felismerései szerint [...] mesterségünk síkjára kell vetítenünk mindazokat az elveket és szempontokat, amelyeket mint emberek, mint állampolgárok erkölcsi, társadalmi, politikai síkon felismertünk és vallunk.”³⁰

²⁶ FISCHER et al. 1944–45: 158. Az aláírók, baloldali, demokratikusan gondolkodó építészek közül többen 1945 után vezető hivatali pozíciókba, minisztériumi alkalmazásba kerültek, így igyekeztek támogatni a modern építészet és a városépítés ügyét. A cikk a *Tér és Forma* című folyóiratban csak 1945 novemberében jelent meg. Lásd továbbá: FARBAKY et al. 1998: 305. A memorandumot elemzi: PRAKFAI-LVI–SZÜCS 2010: 21–22.

²⁷ KOTSIS 1995: 270.

²⁸ Kotsist ugyanakkor megfosztották 1945-ben elnyert akadémiai tagságától is. Lásd PRAKFAI-LVI 2001: 345, 350 (8, 9, 10. jegyzetek); KOTSIS 1995: 256–258.

²⁹ KOTSIS 1995: 270. Kotsis Ivánt Fischer József fel is szólította, hogy az elnöklethez álló Közmunkák Tanácsában foglalja ismét el elhagyott helyét.

³⁰ Kiemelés az eredeti szövegben. GRANASZTÓI 1946: 80. A cikk Major Máténak a baloldali és kommunista építészeket tömörítő *Új Építészet* című folyóirat 1946. évi első számában megjelentetett, *A magyar építészekhez!* című cikkére adott válasz volt.

Hiába hirdette azonban, hogy „az építészet nem politikai iskola [...] hanem műhely, amely reális feladatokat vállal és old meg”.³¹ A politika behatolása az építészetbe elkerülhetetlen volt. A kommunista elhivatottságú építészek által 1946-ban megalapított új szakfolyóirat, az *Új Építészet* első számában megjelent Major Máté *A magyar építészekhez!* című vezércikke, amely a háború utáni építészet második programnyilatkozatának³² tekinthető. A szerző a politikamentességet terméketlen levegőnek nevezte. A tisztán szakmai szempontok vezette munka helyett nyíltan vállalta, sőt erőszakosan hangoztatta a végső soron az egész kulturális életet jellemző tételt: „Mondjuk ki végre: minden, ami volt és van, alakul, él és mozog, minden, ami épül e világon – az építészet is! –, át meg át van szöve politikummal, a társadalom mélyén küzdő erőknek, az ellentmondásoknak roppant feszültségével, és aki ezt nem ismeri fel, vak, vagy hazudik.”³³

Major Máté azonban nem szakmai kérdésekben s nem is az építészek társadalomban elfoglalt helyére, értelmiségi feladatvállalására és szerepére vonatkozóan fogalmazott meg a korábbiaktól eltérő gondolatokat. A kommunista elköteleződés ezeken a területeken nem eredményezett markáns különbséget.³⁴

A fizikai és szellemi újjáépítésbe, a jövő tervezésének lehetőségébe vetett hit volt a fő oka annak, hogy az építészek egy részéből az ország és a főváros szörnyű pusztulása nem kizárólag letargiát váltott ki. Az ostrom utáni károkkal való szembesülés elé többen bizonyos várakozással tekintettek. „A bombázások nyomán városrészek semmisülnek meg, műemlékek pusztulnak el, és kiváló mérnöki alkotások válnak rommá és ócskavassá. Az építész azonban a pusztulás tényeiben nemcsak a megsemmisülés képét látja, hanem levonja a tanulságokat és erőt merít a jövő alkotásaihoz és az újjáépítés feladataihoz” – összegzett a *Tér és Forma* háború utáni első számában Szimély Károly.³⁵

„A romba dőlt épületek látványa, az ostrom pusztításai önkéntelenül azt a benyomást keltik, hogy a nagyarányú pusztulás következtében a főváros újjáépítési terveinek készítésénél a beépítés adottságai csaknem teljesen mellőzhetőkké váltak és a tervező elképzelései megkötöttség nélkül, akadálytalanul lesznek megvalósíthatók. Az az éles cezura, amit az ostrom napjai a múlttal szemben jelentenek, a mindenirányú újrakezdés, a városrendezés terén is jelentkezik” – fogalmazott ugyanő 1946-ban.³⁶

Némelyek pedig szinte csalódást éreztek annak láttán, hogy a pusztulás nem a terveiket kiszolgáló mértékű vagy területi eloszlású.

³¹ GRANASZTÓI 1946: 80.

³² A megfogalmazást lásd SAÁD 1985: 256.

³³ MAJOR 1981: 17.

³⁴ Az 1944-ben fogalmazott deklarációhoz hasonlóan az építészek helyét ő is a dolgozók élcsapatában jelölte ki, azok között, akiknek irányítani, nevelni kell. Az új építészetnek „az emberből, az emberi viszonyokból” kell kiindulnia, és az anyagi és szellemi igények tökéletes kielégítésére kell törekednie. MAJOR 1981: 17. A háborús pusztításoknak a modern városépítési elképzelésekre, lehetőségekre gyakorolt hatásáról, a tervezők ezzel kapcsolatos várakozásairól: SZÍVÓS 2020: 19–20.

³⁵ SZIMÉLY 1944–45: 153.

³⁶ SZIMÉLY 1946: 24. A főváros városrendezése előtt megnyílt lehetőségekről hasonlóan nyilatkozott Morvay Endre alpolgármester is. MORVAY 1946: 23.

„Az ostrom keservesen hosszú, ötven napja alatt [...] sokat találgattuk, vajon mi is pusztult el Budapestből, és titkon reménykedtünk, hogy a városképet rontó épületek egyike-másika eltűnik a szemünk elől. [...] Arra gondoltunk, hogy a városszabályozás akadályait talán letörli a föld színéről az ostrom, de ebből is vajmi kevés vált be. [...] Az ostrom csapásai alig-alig könnyítették meg az új, szebb Budapest felépítésének lehetőségeit” – értékelt a sokoldalúan képzett, a háború után közéleti szerepet is játszó építész, Borbíró Virgil.³⁷

A városrendezésre vonatkozó „béklyó nélkül szárnyaló elképzelések”³⁸ szakmai hátterét a modernizmus szelleme és etikája diktálta.³⁹ A modernista építészet funkcionalizmusa, konstruktivizmusa ugyanis „vehemens erővel lépett az előtérbe” és vált Magyarországon is, éppúgy, ahogy Európa-szerte az újjáépítés, a „nagy építészeti nevelés” eszmei alapjává. A két világháború közti időszak modern építészete a szakma által széles körben elismert módon „jelentékeny szellemi fegyvertárat hagyott örökségül. Ezt az örökséget nemcsak őriznünk kell, nemcsak közkinccsé kell tennünk a dolgozó társadalom számára, hanem még növelnünk és gazdagítanunk is, éppen a dolgozók érdekében” – vallotta 1946-ban az alapvetően modernista elveket valló, a háború után különböző hivatalok kötelékében építész pályájának nagy részét Budapest általános rendezési terve kidolgozásának szentelő, 1951 és 1953 között Budapest főépítészeként dolgozó Preisich Gábor.⁴⁰

A modernizmus iránt elkötelezett építészek „egy új és haladottabb társadalmi és gazdasági rendben”⁴¹ az országot és a városokat újjáépíteni és nem helyreállítani akarták. El kívánták kerülni az elmúlt korok koncepcionális hibáit a településrendezésben is: a városokat tágassá és levegőssé akarták alakítani, olyan építészeti együttesekké, ahol a széles sugárutakat sávosan és pontszerűen elrendezett házak szegélyezik, amelyekben minden család hozzájuthat az őt megillető – igaz a gyorsaság és a hatékonyság érdekében a minőségnek engedményeket téve, szabványosan racionális és meglehetősen minimálisra tervezett – lakásához.

Az utolsó háborús évben éppúgy, ahogy még jó néhány azt követően a legsürgetőbb feladat a háborús károk felszámolása és a romeltakarítás volt. A városrendezés koncepciójának kidolgozása azonban az ostrom után szinte azonnal megkezdődött. Preisich Gábor tettvagyra és türelmetlenségre emlékezett: „Amint át tudtam menni a »Manci hídon« március 14-én – jelentkeztem a Közmunkatanácsnál. Megbeszéltem Fischerrel, hogy javaslatot készítek egy »helyreállítási rendeletre«, teljes erővel részt veszek az újjáépítés megszervezésében.”⁴²

Granasztói Pál a reményekről és traumákról, a tervezőkre háruló felelősségről számolt be:

³⁷ BORBÍRÓ 1945: 50.

³⁸ Szimély Károly szavai. Lásd SZIMÉLY 1946: 24.

³⁹ PETRÓCZY 1985: 12. A modernizmus, a funkcionalizmus és a várostervezés összefüggéseiről: Szívós 2020: 23, 26. A modernizmus és a funkcionalizmus szellemében fogant radikális szocialista városrendezési tervekről, amelyek a tervezők szemében szocialista városok diadalát hozták volna a kapitalista városok fölé, valamint a régi, történelmi városrészek értéktelenné minősítéséről: Szívós 2022.

⁴⁰ Preisich Gábor megállapítása. Lásd PREISICH 1946: 6. Az idézetet közli: SAÁD 1985: 257, 36. jegyzet, 261.

⁴¹ FISCHER et al. 1944–45: 158–159.

⁴² PREISICH 2009: 49.

„1945 január utolsó napjaiban, ostromzajban és még füstölgő romok között megkezdtek a munkát [a városrendezés koncepciójának kidolgozását], roppant nagy ellentmondás feszültsége vált úrrá rajtunk. Egyfelől az új perspektívák, új lehetőségek, egy szabad és progresszív korszak kezdetének érzete, ami az elfojtott és felgyülemlett aktivitással párosulva hajtott minél gyorsabb és nagyobb-arányú teljesítmények felé, másfelől a nyomor, a pusztulás, a létbizonytalanság gátlásai, amelyek meg-megingattak abban a hitben, hogy egyáltalán lehet-e, s érdemes-e hosszabb távlatú alkotó-munkához kezdeni.”⁴³

Az 1947-ig, a cikk megírásáig eltelt két év azonban a realitásokkal való kényszerű szembeesülésre is módot adott: „Azóta bebizonyosodott, hogy e tervek elkészüléséhez jóval több időre van szükség, de bebizonyosodott az is, hogy ez az idő rendelkezésre áll, mert az újjáépülés, a nagyarányú új építkezések korszaka nem olyan küszöbönálló, mint azt az első hónapokban hittük.”

Granasztói⁴⁴ a modernizmus elveit szigorú következetességgel képviselő, szociáldemokrata elkötelezettségű építész, Fischer József vezette Fővárosi Közmunkák Tanácsának⁴⁵ már egy 1945. márciusi ülésén felvázolta az irányelveket, nyárra pedig az FKT Műszaki Osztályának és Budapest Székesfőváros Városrendezési Osztályának közös munkájaként terv formáját kezdték ölteni a Budapestre és a közelebbi, valamint távolabbi környékére vonatkozó egységes, nagy ívű városfejlesztési elgondolások.

A gondoskodó állam frissen adaptált eszméjét szem előtt tartó keretterv szociális, a lakáspolitikát, a közlekedést, az egészségügyet, a közlekedést, valamint a kulturális életet és a közoktatást is érintő szempontokat egyesített. Granasztói a *Tér és Forma* 1945 őszi számában megjelent számában, majd két évvel később, ugyanennek a folyóiratnak a fent idézett, tavaszi számában röviden ismertette a koncepciót, és leszögezte a városrendezők és az egész építészszakma által vallott elveket. „Újjáépítés és nem helyreállítás! Ez az első és legfontosabb célkitűzés. Ne a régi, sok szempontból rossz állapotot hozzuk helyre, ne a toldozás-foldozás politikáját kövessük, hanem minél hamarabb és minél nagyobb arányokban kezdjünk a valódi újjáépítéshez, az építkezésekhez.”⁴⁶

Az általános rendezési terv alapkonceptiója három részre oszlott: a területfelhasználási (telepítési) tervre, a forgalmi úthálózat tervére, valamint a vasúti, vízi és légi közlekedés tervére.⁴⁷ A főváros fejlesztését az építészek a Duna vonalával párhuzamos irányban látták megvalósíthatónak. A koncentrikus körökből álló fővárosi úthálózatot és az ennek megfelelő településszerkezetet elavultnak ítélték. Helyette a Dunával párhuzamos, új építésű „sávokat” hoztak volna létre. Az ipari létesítményeknek a folyó északi folyása mentén biztosítottak volna területet. A hegyekre és völgyekre tagolódó, szép budai oldalt lakótelepülésnek szánták. A város központját, a korabeli szóhasználat

⁴³ GRANASZTÓI 1947: 28.

⁴⁴ Granasztói Pál 1945–1948 között a Fővárosi Közmunkák Tanácsának osztályvezetője volt.

⁴⁵ Fischer József ekkor a Fővárosi Közmunkák Tanácsának és a Magyar Mérnökök és Technikusok Szabad Szakszervezetének elnöke volt, újjáépítésügyi kormánybiztos, a Művészeti Tanács tagja, mindemellett nemzetközi szinten is elismert modern építész, akit a Congrès Internationaux d'Architecture Moderne (CIAM) 1947-ben alelnökévé választott.

⁴⁶ GRANASZTÓI 1944–45: 171.

⁴⁷ GRANASZTÓI 1947: 30.

cityjét, kereskedelmi, igazgatási negyedét, kulturális és idegenforgalmi központját a pesti oldalon kívánták elhelyezni. A nagyváros „főközpontján” kívül az egyes városrészek egységének és különállásának biztosítása érdekében „mellékközpontokat” terveztek. Így valószínűleg volna meg a modern nagyváros széttagolt, rugalmas szerkezetét, amelyben a távolabb eső részek gyors, korszerű összeköttetésben álltak volna a központtal.⁴⁸ Ennek biztosítására alakították volna át az úthálózatot: az újonnan építendő „várostengelyt” a tervek szerint egy gyorsforgalmi út képezte, amely a pesti oldal belső városrészeit teljes hosszában átszelte.⁴⁹

A főváros fejlesztésére kidolgozott programot a székesfőváros törvényhatósági bizottsága 1947 januárjában elfogadta.⁵⁰ A „nagyszabású, mai szemmel nézve teljesen irreális koncepció”⁵¹ – ahogy a tervet egy visszaemlékezésben Preisich Gábor minősítette – a városrendezés szociális terve azonban a háborút követő kifejezetten tökeszegény években hamar illúzióknak minősült. A pusztulás egyre szélesebb körben ismertté váló adatai pedig azt mutatták, hogy „Budapest épületeinek romállapota az újjáépítés átfogó városrendezési terveinek készítését alig befolyásolhatja”⁵² – fogalmazott Szimély Károly 1946-ban.

Az építészeti tervezés fokozatosan kibontakozó államosításának lezárásaként 1948 novemberében megszüntették a Fővárosi Közmunkatanácsot, végérvényesen szétzúzva ezzel a modern építészek Fischer József vezette központját.⁵³ Ezt követően a városrendezés munkáját az Építéstudományi Intézet (ÉTI) vette át, amely a Szovjetunióban építészmérnöki diplomát szerzett, onnan 1945-ben hazatért Perényi Imre, a szocialista realista építészet egyik fő magyarországi ideológusa vezetése alatt állt.

A kommunista hatalomátvétel folyamata 1949-ben a Magyar Népköztársaság új alkotmányának augusztusi elfogadásával szimbolikusan is lezárult, kiteljesedett a szovjet típusú politikai rendszer. A „politikai porondon” immár egyeduralkodó volt a kommunisták uralta Magyar Dolgozók Pártja. A május 15-én tartott választásokon csak a Magyar Függetlenségi Népfront kommunisták állította közös jelöltjeire lehetett szavazni, s a hivatalos közlemény szerint a résztvevők több mint 96%-a a Népfront jelöltjeire voksolt. 1949 nyarán úgy tűnt, „hogy a szocializmushoz vezető út egyenes, felhőtlen és meredeken visz felfelé”.⁵⁴

⁴⁸ GRANASZTÓI 1944–45: 175.

⁴⁹ A keretterv a kárfelmérés eredményeit és a kivitelezés várható igen magas költségét megismerve irreálisnak minősült. Lásd SIPOS 2011: 87–90.

⁵⁰ PRAKALVI 2004: 78.

⁵¹ PREISICH 2009: 49. Budapestnek a korszakban sikerült elkerülni a „szocialista rekonstrukciót”, ami több kelet-európai fővárosban visszafordíthatatlan nyomokat hagyott. A városépítést Ferkai András a szocialista realista építészet legjellemzőbb műfajának nevezte. Lásd FARBAKY et al. 1998: 313. A városrendezési tervekről számos ismertetés, beszámoló és értékelés látott napvilágot a különböző szellemű építészeti szakfolyóiratokban. A teljesség igénye nélkül lásd a következőket. A kérdésről összefoglalóan: PREISICH 1981: 15–17; SZIRMAI 1978: 323–327. A városrendezési tervekről és annak intézményi háttéréről, az azt befolyásoló politikai tényezőkről részletes összefoglalás: SIPOS 2005: 182–209. Lásd továbbá: PRAKALVI 1998: 291; PRAKALVI 2006: 16; PRAKALVI 1999: 31–35; PRAKALVI–SZÜCS 2010: 90–97.

⁵² SZIMÉLY 1946: 25.

⁵³ A Fővárosi Közmunkák Tanácsának megszüntetéséhez: PRAKALVI 2006: 12.

⁵⁴ ACZÉL–MÉRAY 1989: 72.

1949 fordulatot hozott Budapest városrendezésének tervezésében is. Az év december 20-án elfogadott XXVI. törvényében a fővároshoz csatoltak számos környező települést, létrehozva ezzel Nagy-Budapestet. A törvény bevezető sorai szerint a Magyar Népköztársaság országgyűlése ezzel a döntéssel a dolgozók évtizedes vágyát váltotta valóra. A széttagoltság ugyanis a főváros környékén lakók számára gazdasági és kulturális lehetőségeik, egészségügyi ellátásuk tekintetében is súlyos hátrányt jelentett. S mi több: „A nagytőkések és földbirtokosok népellenes államhatalma évtizedeken keresztül gátolta a Budapesttel szomszédos – főleg munkáslakta – településeknek a fővárossal történő egyesülését. A mult reakciós rendszere ezzel is megakadályozni törekedett az ország központjában, a főváros önkormányzatában a munkásosztály politikai befolyásának érvényesülését.”⁵⁵

Nagy-Budapest politikai aktusként értékelendő létrehozása új szakaszt nyitott a város-tervezésben. A *Szabad Nép* már 1949. december 7-én programadó cikkben sürgette a főváros általános rendezési tervének mihamarabbi elkészültét.⁵⁶ „Hazánk általános fejlődése és jóléte fővárosunkon is visszatükröződik” – szolt az első mondatban a kiindulási pontot jelentő állítás. A főváros „felszabadulása” óta eltelt időszakot értékelve a cikk szerzője a párt útmutatásának, elkötelezett harcának köszönhetően – „pártunk szétverte a szűklátókörű vagy ellenséges nézeteket, bátran harcolt és harcol azért, hogy boldogabb jövőnk érdekében növeljük népgazdaságunk befektetéseit és minél több létesítményt teremtsünk” – jelentős eredményekről számolt be: elsősorban a munkáslakta városnegyedek, a kültelkek modernizálását, valamint a jövő nemzedék, a „dolgozók gyermekeinek védelme és jóléte” érdekében tett intézkedéseket méltatta. „A csillebérci Úttörőköztársaság, a szabadsághegyi Gyermekvasút, a városligeti Úttörő-tó, a mágnások egykori szórakozóhelyén, a Margitszigeten létesített Úttörő-sportpálya: – mind jelzi, hogy Budapest a dolgozók és az ifjúság városává változott.”

Végezetül a szerző hangot adott a követelménynek, miszerint Budapest általános rendezési tervének a szigorú tervszerűség elveit követve és kiteljesítve, az ötéves terv nyújtotta lehetőségek között, minél hamarább el kell készülnie.

A városrendezés új szakaszának jellegzetességeit és feladatait Preisich Gábor 1953-ban, utólag, a *Magyar Építőművészet*ben megjelent beszámolóban összegezte.⁵⁷ Leszögezte, hogy a népgazdaság fejlettségének köszönhetően teremtdtek meg a gazdasági feltételei az 1951-ben rendezett „nagy építészeti vitának”, Révai József az építészet helyzetéről tartott útmutató előadásának köszönhetően pedig az elvi, a szocialista realizmushoz kötődő művészeti feltételei a szocialista városrendezési terv elkészítésének.⁵⁸ A készítenő terv eszmei alapját és egyben legfőbb célkitűzését abban jelölte meg, hogy Budapestnek a szocializmust építő Magyarország méltó fővárosává kell kiépülnie.⁵⁹ „Meg kell követelni a tervtől, hogy a szocializmus erejét, építésének pátoszát és optimizmusát megfelelő módon kifejezze és egyidejűleg a szocializmus hazafiságát

⁵⁵ 1949. évi XXVI. törvény Budapest főváros területének új megállapításáról.

⁵⁶ Az új Budapestért 1949: 5. Egyes részleteit idézi: PRAKFAI–SZÚCS 2010: 90.

⁵⁷ P. G. 1953: 139–148.

⁵⁸ P. G. 1953: 143.

⁵⁹ P. G. 1953: 145.

érvényrejuttassa”⁶⁰ – hangoztatta. Budapest építészetében méltó módon kell tükröződjön az ország vezetésének, a kulturális és tudományos élet és a világhírű magyar sport központjának, az ország legjelentősebb ipari centrumának, a természeti adottságaiból következően elismert gyógyhelynek, s nem utolsósorban „a magyar proletariátus fellegvárának” kiemelkedő jelentősége.⁶¹ A kapitalista városoktól eltérően a lehető legnagyobb mértékben ki kell elégítenie a lakosság, a dolgozók egyre növekvő anyagi, kulturális és közösségi szükségleteit, a lehető legjobb életkörülményeket kell biztosítani a lakhatás, a munkahely és az üdülés terén. Az új létesítményeknek és a kompozíció egészének pedig stílusban az építészet újonnan meghatározott, haladó hagyományaira kell támaszkodnia. Sőt: az „építészeti kompozíciók tárgyát, témáját igyekeznie kell a város haladó történeti emlékeihez, a felszabaduláshoz, a szocializmus építésének mozzanataihoz kapcsolni”.⁶²

A Preisich Gábor által lefektetett elvek alapján – miszerint az „új tervek szerint alakuló városok a szocialista kultúra, a derűs optimizmus jegyében, a szocializmus nagyságát és dicsőségét hirdető városokká válnak”⁶³ – a Budapesti Városrendezési Intézet építészei 1950-ben hozzákezdtek a terv kidolgozásához. A Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottsága 1951 júliusában fogadta el a programot, a Politikai Bizottság pedig november 1-jén foglalt állást a kérdésben. Megszületett a korban szinte szokásosnak tekinthető irreálisan rövid határidővel számoló határozat: a főváros rendezési tervét egy éven belül el kell készíteni. Megkövetelték, hogy a városszerkezet őrizzze meg a település hagyományosan gyűrűs-sugaras jellegét, amelynek központjába az úgynevezett *Fórumot* vagy *Cityt*, a Bazilikától a Kálvin térig terjedő belvárost s a Sztálin téren kialakítandó új főteret képzelték.⁶⁴ A határozatban megismétlődtek a már jól ismert szlogenek: az építészetben jussanak érvényre a „haladó hagyományok”, a terv szolgálja az egészséges szocialista főváros megteremtését.⁶⁵

A rendezési terv 1952 augusztusában került ismét a Politikai Bizottság napirendjére. A Bizottság ekkor szinte kizárólag annak „eszmei tartalmával” foglalkozott, s megalapította, hogy a szocialista jelleg nincs kellően kidomborítva. A városközpont kialakítását például teljességgel kiérleletlennek minősítették. Rákosi és Révai javaslatára arról született döntés, hogy a tervezés menetébe külső szakértőket, jeles építészeket vonnak be, a koncepciót pedig a nyilvánosság elé tárják: a városlakók véleményét egy anketon kéri ki.⁶⁶

Preisich Gábor 1953-ban megjelent cikkében ennek a döntésnek az ismeretében vélekedett úgy, hogy a főváros fejlődése szempontjából döntő fontosságú kérdésekről csak a dolgozó tömegekkel való szoros konzultációt követően szabad dönteni. Hiszen Budapest nem a szakemberek, hanem az ország kilencmillió lakosa, legfőképpen pedig a másfél-millió fővárosi számára épül. Elengedhetetlen a dolgozók képviselőivel, a Tanácsokkal

⁶⁰ P. G. 1953: 146.

⁶¹ P. G. 1953: 145.

⁶² P. G. 1953: 146.

⁶³ PREISICH 1950: 721.

⁶⁴ Lásd PRAKFAI–SZÜCS 2010: 91.

⁶⁵ Lásd PRAKFAI–SZÜCS 2010: 92.

⁶⁶ Lásd PRAKFAI–SZÜCS 2010: 93.

és aktívakkal való egyeztetés, az ezek során felmerülő jogos igények figyelembevétele. Mindezek biztosítására „Pártunk útmutatása alapján, a Szovjetunió és a népi demokráciák ezirányú tapasztalatainak felhasználásával előkészítés alatt áll egy a Városi Tanács és az Építőművész Szövetség által rendezendő építészeti vita a főváros rendezési tervének eszmei tartalmáról, építészeti kihatásairól”.⁶⁷

Az ankétot 1953 novemberében rendezték. Horváth Mártonnak, az építészeti képzettséggel is rendelkező, szélsőséges megnyilvánulásokra hajlamos kommunista politikusnak, a *Szabad Nép* szerkesztőjének jutott az a feladat, hogy a Politikai Bizottságot jelentésben tájékoztassa az eseményről. Horváth véleménye lesújtó volt: a városi tanács integráló szerepet betöltő terve csak „az imperialista korszakban kialakult Budapestnek egy javított változatát” adta.⁶⁸

A kritika azonban megkésett: Nagy Imre hatalomra kerülése után beköszöntöttek az elviselhetőbb évek. Az építészetben megváltoztak a preferenciák: a szociális beruházások, a lakáshiány enyhítése, lakóházak kivitelezése került előtérbe. A főváros rendezési tervének alakulásáról 1955-ben, a Nagy-Budapesti Pártbizottság és a Fővárosi Tanács ülésén ismét Preisich Gábor referált: a korábbi grandiózus tervek feletti lelkes hangját feledve józanabban és visszafogottabban nyilatkozott. A nagyvonalú elképzelések helyett gazdaságossági és megvalósíthatósági szempontokat hangsúlyozott, s elsősorban szociális beruházásokra, valamint a lakáshelyzet racionális és tervszerű megoldására tett javaslatot.⁶⁹

A főváros városrendezési terveinek koncepcióját a vizsgált periódusban végső soron a politika diktálta. Az új hatalmi berendezkedés ráterhelte magát a városokra, s megkísérelte annak struktúráit és egyben a városlakók életviszonyait saját maga képére formálni, átgyúrni: a nagyvárosokat munkásvárossá, a dolgozók városává alakítani.⁷⁰ A tervezés és a kivitelezés évekre elnyúló folyamata modellnek tekinthető, amelyben jó néhány vonatkozásban vizsgálhatók a korszak politikai és ideológiai sajátosságai.

Felhasznált irodalom

1949. évi XXVI. törvény Budapest főváros területének új megállapításáról. Online: www.jogiportal.hu/index.php?id=s55uolaet3gv83rs&state=20070701&menu=view
- ACZÉL Tamás – MÉRAY Tibor (1989): *Tisztító vihar*. Szeged: JATE.
- Az új Budapestért (1949). *Szabad Nép*, 1949. december 7. 5.
- BALOGH György (1947): A mi munkánk. In FABRITZKY Antal (szerk.): *Feltámad a romváros. Budapest harca az újjáépítésért 1945–47*. Budapest: Légrády, 9.
- BORBÍRÓ Virgil (1945): Budapest építészete a múltban és a jövőben. *Budapest*, 1(2), 50–54.
- BORBÍRÓ Virgil – FABRITZKY Antal szerk. (1948): *Romokból élet. Magyar újjáépítés 1945–1948*. Budapest: Légrády.

⁶⁷ P. G. 1953: 144.

⁶⁸ Az idézetet közli: PRAKFAI–SZÜCS 2010: 93.

⁶⁹ Lásd PRAKFAI–SZÜCS 2010: 97.

⁷⁰ PRAKFAI 1995: 193.

- DARVAS József (1948): Több és jobb lakást a dolgozóknak! In BORBÍRÓ Virgil – FABRITZKY Antal (szerk.): *Romokból élet. Magyar újjáépítés 1945–1948*. Budapest: Légrády, 1.
- DERCSÉNYI Dezső (1952): Magyar műemlékvédelem a felszabadulás után. *Művészettörténeti Értesítő*, 1(1), 147–155.
- F[ISCHER] J[ózsef] (1944–45): A helyreállítás és újjáépítés első lépései. *Tér és Forma*, 18(11), 166–169.
- FABRITZKY Antal (szerk.): *Feltámad a romváros. Budapest harca az újjáépítésért 1945–47*. Budapest: Légrády.
- FARBÁKY Péter et al. (1998): *Magyarország építészetének története*. Budapest: Vince.
- FISCHER József et al. (1944–45): Az építészet háború utáni feladatai Magyarországon. *Tér és Forma*, 18(11), 158–159.
- GEREVICH László (1966): *A budai vár feltárása*. Budapest: Akadémiai.
- GERŐ László (1993): Budapest műemlékmérlege 1945 után. In LÖVEI Pál (szerk.): *Horler Miklós hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok*. Budapest: Országos Műemléki Hivatal, 475–488.
- GRANASZTÓI Pál (1944–45): Nagy-Budapest városrendezési terve. *Tér és Forma*, 17(11), 171–175.
- GRANASZTÓI Pál (1946): Az építész és a dolgozók társadalma. *Tér és Forma*, 19(7–9), 79–80.
- GRANASZTÓI Pál (1947): Két esztendő városrendezése. *Tér és Forma*, 20(2), 27–32.
- GYÁNI Gábor (2016a): A város és az imaginárius történelem. In GYÁNI Gábor: *A történelem mint emlék(mű)*. Budapest: Kalligram, 135–151.
- GYÁNI Gábor (2016b): Emlékezeti kánonok – emlékező közösségek. In GYÁNI Gábor: *A történelem mint emlék(mű)*. Budapest: Kalligram, 35–49.
- HORVÁTH Barna (1945): A mélyben. *Világ*, 1945. május 15. 1.
- KOTSIS Iván (1995): Életrajzom. Részletek. In HAJDÚ Virág – PRAKFALVI Endre (szerk.): *Lapis Angularis. Források a Magyar Építészeti Múzeum gyűjteményéből*. Budapest: Magyar Építészeti Múzeum, 180–293.
- MAJOR Máté (1981): A magyar építészekhez! In MAJOR Máté – OSSKÓ Judit (szerk.): *Új építészet – új társadalom 1945–1978. Válogatás az elmúlt évtizedek építészeti vitáiból, dokumentumaiból*. Budapest: Corvina, 17–18.
- MOÓR Gyula (1947): A magyar értelmiség hivatása. A Kisgazdapárt Egyetemi Orvoscsoportjának 1946. november 10-i értelmiségi nagygyűlésén mondott beszéd. In MOÓR Gyula: *Tegnap és holnap között. Tanulmányok*. Budapest: Révai, 118–124.
- MORVAY Endre (1946): A jövő Budapestje. Ötletpályázat a korszerű városrendezésre. *Budapest*, 2(1), 23–27.
- MORVAY Endre (1947): Három polgármester. In FABRITZKY Antal (szerk.): *Feltámad a romváros. Budapest harca az újjáépítésért 1945–47*. Budapest: Légrády, 2.
- MURÁNYI-ADORJÁN Zoltán (1945): A Királyi Vár romjai között. Séta a rommá lett vár utcáin. *Budai Polgár*, 1945. június 24. 1–2.
- P. G. [PREISICH Gábor] (1953): Budapest városrendezési problémái. *Magyar Építőművészet*, 2(5–6), 139–148.
- PÉTER József (1947): Romeltakarítók között a Várban. *Magyar Nemzet*, 1947. március 25. 3.
- PETRÓCZY Gábor (1985): Az építésügy központosításának első kísérlete (1945. januártól – 1946. januárig). *Magyar Építőművészet*, 34(2), 10–14.
- PRAKFALVI Endre – SZÜCS György (2010): *A szocreál Magyarországon*. Budapest: Corvina.
- PRAKFALVI Endre (1995): Az 1953-as városépítészeti vita. *Budapesti Negyed*, 3(3), 195–206.
- PRAKFALVI Endre (1998): Alapok – tervek – épületek, 1947–1949. In STANDEISKY Éva et al. (szerk.): *A fordulat évei 1947–1949*. Budapest: 1956-os Intézet, 286–309.

- PRAKFAI Endre (1999): *Szocreál. Budapest építészete 1945 és 1959 között*. Budapest: Budapest Főváros Önkormányzata.
- PRAKFAI Endre (2001): Adatok a budavári palotaegyüttes 1945 utáni építéstörténetéhez. In F. DÓZSA Katalin – SZVOBODA DOMÁNYSZKY Gabriella (szerk.): *Tanulmányok Budapest Múltjából* 29. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum, 343–359.
- PRAKFAI Endre (2004): Borbíró Virgil és az 1953-as budapesti városépítészeti vita. *Art Limes*, 2(1), 77–86.
- PRAKFAI Endre (2006): Magyar építészet 1945–1959. Periodizációs vázlat. In FEHÉRVÁRI Zoltán – HAJDÚ Virág – PRAKFAI Endre (szerk.): *Modern és szocreál. Építészet és tervezés Magyarországon 1945–1959*. Budapest: Magyar Építészeti Múzeum, 9–18.
- PREISICH Gábor (1946): A háború utáni lakásépítés feladata. *Új Építész*, 1(1), 6–11.
- PREISICH Gábor (1950): Budapest városrendezési tervének metodikája. *Építés–Építész*, 2(11–12), 721–724.
- PREISICH Gábor (1981): Az általános rendezési terv előzményei a felszabadulás után. *Budapest*, 19(7), 15–17.
- PREISICH Gábor (2009): Építészeti, városépítészeti pályafutásom története. In HAJDÚ Virág – PRAKFAI Endre (szerk.): *Lapis Angularis VII. Források a Magyar Építészeti Múzeum gyűjteményéből*. Budapest: Magyar Építészeti Múzeum, 13–134.
- RADOS Kornél (1948): A magyar főváros az újjáépítés tükrében. In BORBÍRÓ Virgil – FABRITZKY Antal (szerk.): *Romokból élet. Magyar újjáépítés 1945–1948*. Budapest: Légrády, 32.
- RÁKOSI Máttyás (1948): *A fordulat éve*. Budapest: Szikra.
- RODÉ Béla (1947): Így támadunk fel. In FABRITZKY Antal (szerk.): *Feltámad a romváros. Budapest harca az újjáépítésért 1945–47*. Budapest: Légrády, 18–20.
- SAÁD József (1985): Építészek az újjáépítés szolgálatában. *Medvetánc*, 5(2–3), 237–261.
- SIPOS András (2005): Budapest városfejlesztési programja 1930–1948. *Múltunk*, 50(1), 148–209.
- SIPOS András (2011): *A jövő Budapestje 1930–1960. Városfejlesztési programok és rendezési tervek*. Budapest: Napvilág.
- SŐTÉR István (1945): Búcsú a Vártól. *Budapest*, 1(1), 18.
- STANDEISKY Éva (2003): Kultúra és politika Magyarországon (1945–1956). In FONÓ József (szerk.): *Társadalom és kultúra Magyarországon a 19–20. században. Tanulmányok*. Budapest: Pro Pannónia Kiadói Alapítvány, 121–137.
- STANDEISKY Éva (2015): *Demokrácia negyvenötben*. Budapest: Napvilág.
- SZÉCHY Károly (1947): Hidak nélkül és újra hidakkal. In FABRITZKY Antal (szerk.): *Feltámad a romváros. Budapest harca az újjáépítésért 1945–47*. Budapest: Légrády, 6.
- SZIMÉLY Károly (1944–45): A bombarombolások tanulságai. *Tér és Forma*, 17(10), 153–156.
- SZIMÉLY Károly (1945): Újjáépítés, városrendezés. *Budapest*, 1(2), 59–62.
- SZIMÉLY Károly (1946): A romhelyzet befolyása a városrendezésre. *Tér és Forma*, 19(1–3), 23–25.
- SZIRMAI János (1978): A szocialista építészet problémái Magyarországon a felszabadulás után. *Ars Hungarica*, 6(2), 323–327.
- Szívós Erika (2020): Kelet-Közép Európa nagyvárosai a második világháborútól a 2000-es évekig: mai városfejlődésünk jelenkori gyökereiről. *Múltunk*, 65(4), 4–70.
- Szívós Erika (2022): The historic City and the East-West Exchange: Architecture, Urban Renewal and International Knowledge Transfers under State Socialism in Hungary. *Urban History*, 49(3), 523–548. Online: <https://doi.org/10.1017/S0963926821000468>
- UNGVÁRY Krisztián (2009): *Budapest ostroma*. Budapest: Corvina.